

۱۳۷۳۸۲۲

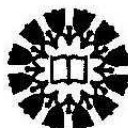
اقتصاد خرد ۳

تحلیل رفتارهای اقتصادی
در چارچوب اسلامی

دکتر مرتضی عزتی

تهران

۱۳۹۴

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

سرشناسه: عزتی، مرتضی، ۱۳۴۴-

عنوان و نام پدیدآور: اقتصاد خرد (۳): تحلیل رفتارهای اقتصادی در چارچوب اسلامی / مرتضی عزتی.

مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۴.

مشخصات ظاهری: ده، ۳۸۹ ص.: جدول، نمودار.

فروست: «سمت»؛ ۱۹۰۱. اقتصاد؛ ۷۵.

شابک: ۳- ۰۱۵۹-۰۲-۶۰۰-۹۷۸-۱۳۵۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

داشته: پشت جلد به انگلیسی: Morteza Ezzati. Microeconomics (Vol. 3): The Analysis of Economic Behaviors in Islamic Framework.

یادداشت: کتابنامه: ص. ۳۷۰-۳۸۶.

یادداشت: نمایه

موضوع: اقتصاد، خرد

موضوع: اسلام، اقتصاد

شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۴ ۷۴۰ ف ۲/ ۲۳۰ BP

رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۴۸۳۳

شماره کتابشناسی ملی: ۳۸۶۰۶۹۲

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

اقتصاد خرد (۳): تحلیل رفتارهای اقتصادی در چارچوب اسلامی

دکتر مرتضی عزتی (عضو هیئت علمی دانشگاه تربیت مدرس)

چاپ اول: پاییز ۱۳۹۴

تعداد: ۱۰۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: «سمت»

چاپ: گلها (قم)، صحافی: زرین (قم)

قیمت: ۱۳۵۰۰۰ ریال. در این قیمت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و عوامل توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)،

روبه‌روی پمپ گاز، کد پستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۰۲-۴۴۲۴۶۲۵۰.

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشر، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

سخن «سمت»

یکی از هدفهای مهم انقلاب فرهنگی، ایجاد دگرگونی اساسی در دروس علوم انسانی دانشگاهها بوده است و این امر، مستلزم بازنگری منابع درسی موجود و تدوین منابع مبنایی و علمی معتبر و مستند با در نظر گرفتن دیدگاه اسلامی در مبنای مسائل این علوم است.

ستاد انقلاب فرهنگی در این زمینه گامهایی برداشته بود، اما اهمیت موضوع اقتضا می کرد که سازمانی مخصوص این کار تأسیس شود و شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۶۳/۱۲/۱ تأسیس «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها» را که به اختصار «سمت» نامیده می شود، تصویب کرد.

بنابراین، تدوین، سازمان این است که با استمداد از عنایت خداوند و همت و همکاری دانشمندان، استادان، معهد و دلسوز، به مطالعات و تحقیقات لازم پردازد و در رشته های مختلف علوم انسانی به تألیف و ترجمه منابع درسی اصلی، فرعی و جنبی اقدام کند.

دشواری چنین کاری بر دانشمندان و صاحب نظران پوشیده نیست و به همین جهت مرحله کمال مطلوب آن باید به تدریج و به مرور از انتقادات و یادآوریهای پیاپی ارباب نظر به دست آید. انتظار دارد که این بزرگواران از این همیاری و راهنمایی دریغ نورزند و با پیشنهادهای اصلاحی خود، این سازمان را در اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

کتاب حاضر برای دانشجویان رشته های علوم اقتصادی، اقتصاد اسلامی، بانکداری اسلامی و اقتصاد بازرگانی در مقطع کارشناسی به عنوان منبع اصلی درس های «اقتصاد اسلامی»، «اقتصاد خرد اسلامی» و «اقتصاد خرد ۳» به ارزش ۳ واحد و نیز در مقطع کارشناسی ارشد برای دروس «موضوعات انتخابی در اقتصاد اسلامی» و «اقتصاد خرد اسلامی» هر کدام به ارزش ۲ واحد تدوین شده است. امید است که علاوه بر جامعه دانشگاهی سایر علاقه مندان نیز از آن بهره مند شوند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۱۱	فصل اول: بررسی و مرزگان پایه‌ای اقتصاد اسلامی
۱۱	۱-۱ مسئله
۱۲	۱-۲ علم اقتصاد
۱۲	۱-۳ شاخه‌های علم اقتصاد
۱۴	۱-۴ اقتصاد اسلامی و گستره آن
۱۶	۱-۵ شناخت در اقتصاد اسلامی
۱۷	۱-۵-۱ علم و وحی
۱۸	۱-۵-۲ علم و دین
۲۱	۱-۵-۳ علم و فقه
۲۲	۱-۶ اسلام و مسلمانی
۲۴	۱-۷ نظام اقتصادی
۲۶	۱-۸ ارزش شناخت علمی رفتارهای اقتصاد اسلامی
۲۷	جمع‌بندی
۲۸	پرسش‌ها
۲۹	فصل دوم: پایه‌ها و پیش‌فرض‌های رفتارهای اقتصادی انسان
۲۹	۲-۱ هدف و انگیزه رفتار انسان
۳۴	۲-۱-۱ کیستی انسان مسلمان
۳۵	۲-۱-۲ چیرستی انگیزه
۳۵	۲-۱-۳ دامنه زندگی

۴۲	۲-۲ عقلانیت در اقتصاد اسلامی
۴۳	۲-۲-۱ پایه عقلانیت در اقتصاد
۴۶	۲-۲-۲ عقلانیت در نگاه اقتصاد سنتی
۴۸	۲-۲-۳ ایرادهایی بر فرض رفتار عقلانی
۴۹	۲-۲-۴ پی‌جویی نفع شخصی از دیدگاه اقتصاددانان مسلمان
۵۱	۲-۲-۵ عقلانیت از دیدگاه اقتصاددانان مسلمان
۵۳	۲-۲-۶ عقلانیت و دین (اسلام)
۵۹	۲-۲-۷ عقلانیت اقتصاد اسلامی
۶۰	۲-۱ ایمان
۶۰	۲-۳-۱ گستره‌های ایمان
۷۰	۲-۳-۲ همه‌ای ایمان
۷۲	۲-۳-۳ تیربایر ایمان
۷۴	۲-۳-۴ شش ایمان
۷۶	جمع‌بندی
۷۷	پرسش‌ها

۸۱	فصل سوم: رفتار مصرف‌کننده
۸۱	۳-۱ چارچوب رفتاری و رضایت‌خاطر مصرف‌کننده
۸۱	۳-۱-۱ جایگاه ایمان در رفتار مصرف‌کننده
۸۳	۳-۱-۲ فرض‌های تحلیل
۸۶	۳-۱-۳ انتظاری بودن رضایت‌خاطر
۸۸	۳-۱-۴ رضایت‌خاطر دوره‌های زندگی
۹۲	۳-۱-۵ رضایت‌خاطر
۹۴	۳-۱-۶ تابع رضایت‌خاطر بر پایه هزینه (هزینه مصرف کالاها و خدمات‌ها)
۹۵	۳-۱-۷ اثر ضریب احتمال در هر دوره
۹۷	۳-۱-۸ گستره رضایت‌خاطر هر کردار برای این جهان و جهان پس از مرگ
۱۰۲	۳-۲ تابع رضایت‌خاطر هزینه‌های زندگی این جهان و جهان پس از مرگ
۱۰۲	۳-۲-۱ عامل‌های سازنده تابع رضایت‌خاطر

۱۰۸	۳-۲-۲ تابع رضایت خاطر
۱۱۶	۳-۲-۳ عامل های اثر گذار بر دستیابی به پاداش زندگی پس از مرگ
۱۲۱	۳-۳ اثر ایمان بر روی منحنی های بی تفاوتی هزینه های زندگی این جهان و ...
۱۲۱	۳-۳-۱ رویه رضایت خاطر و به دست آوردن منحنی بی تفاوتی
۱۳۰	۳-۳-۲ نرخ نهایی جانشینی هزینه های زندگی این جهان و زندگی پس از مرگ و ...
۱۳۲	۳-۳-۳ اثر ضریب احتمال بر نرخ نهایی جانشینی و شیب منحنی بی تفاوتی
۱۳۶	۳-۳-۴ شرط محدب بودن منحنی بی تفاوتی
۱۳۷	۳-۴ تعادل رفتار مصرف کننده
۱۴۱	۳-۵ تابع منافع کالاها
۱۴۳	جمع بندی
۱۴۴	پرسش ها
۱۴۹	فصل چهارم: اثر آموزه های اسلامی بر رفتار مصرف کننده
۱۴۹	۴-۱ مقدمه
۱۵۲	۴-۲ آموزه های اسلامی اثر گذار بر رفتار سرینه ای مصرف کننده
۱۵۲	۴-۲-۱ سفارش به مصرف برای زندگی این جهان
۱۵۳	۴-۲-۲ آموزه های نوع مصرف
۱۵۴	۴-۲-۳ اثر آموزه های دینی بر تابع رضایت خاطر
۱۵۹	۴-۳ دسته بندی آموزه ها
۱۶۱	۴-۴ تحلیل اثر آموزه های دینی بر هزینه کرد دارایی برای زندگی این جهان و در راه خدا
۱۶۲	۴-۴-۱ آموزه های تعیین کننده اندازه هزینه های زندگی این جهان
۱۷۴	۴-۴-۲ آموزه های تعیین کننده اندازه هزینه های در راه خدا
۱۸۲	۴-۴-۳ آوردن هم زمان چهار قید
۱۸۵	۴-۵ ممنوع بودن برخی درآمدها
۱۸۶	۴-۶ آموزه های عبادی دیگر
۱۸۷	جمع بندی
۱۸۸	پرسش ها

۱۹۰	فصل پنجم: رفتار تولیدکننده
۱۹۰	۵-۱ تعریف واژه‌ها
۱۹۵	۵-۲ انگیزه و هدف تولیدکننده
۲۰۲	۵-۳ تعادل تولیدکننده
۲۰۶	۵-۴ اندازه بهینه
۲۰۸	۵-۴-۱ اثر رضایت‌خاطر هزینه در راه خدای تولیدکننده بر اندازه تولید
۲۱۷	۵-۴-۲ چند گزینه ویژه
۲۳۵	۵-۵ اثر ایمان بر رفتار تولیدکننده
۲۴۲	۵-۶ تحلیل اثر ایمان بر روی منحنی‌های بی‌تفاوتی هزینه در راه خدا و مانده سود
۲۴۲	۵-۶-۱ شیب منحنی بی‌تفاوتی یا نرخ نهایی جانشینی هزینه در راه خدا و مانده سود
۲۴۴	۵-۶-۲ ایمان بر نرخ نهایی جانشینی و شیب منحنی بی‌تفاوتی
۲۴۸	۵-۷ تعادل رفتار تولیدکننده و تغییر آن بر اثر ایمان
۲۵۱	۵-۸ اثر تغییر ایمان بر فرایند تولید
۲۵۶	جمع‌بندی
۲۵۷	پرسش‌ها
۲۶۱	فصل ششم: به کارگیری زمان برای کردار خدایی در راه خدا
۲۶۱	۶-۱ مقدمه
۲۶۵	۶-۲ چگونگی به کارگیری زمان در کردارها
۲۶۹	۶-۳ اثر ایمان بر به کارگیری زمان برای کار و کردار در راه خدا
۲۷۱	۶-۴ اثر دستمزد بر به کارگیری زمان برای کار و کردار در راه خدا
۲۷۴	۶-۵ اثر دوگانه دستمزد بر افزایش و کاهش عرضه کار
۲۷۵	۶-۶ جایگزینی زمان و پول برای تولید رضایت‌خاطر
۲۷۶	۶-۷ منحنی تولید همسان
۲۷۹	۶-۸ ترکیب بهینه به کارگیری پول و زمان در راه خدا
۲۸۲	۶-۹ اثر دستمزد بر جایگزینی زمان و پول برای فراهم کردن رضایت‌خاطر زندگی ...
۲۸۴	۶-۱۰ اثر تغییر دستمزد
۲۸۵	۶-۱۰-۱ اثر جانشینی
۲۸۶	۶-۱۰-۲ اثر تولیدی

۲۸۷	۶-۱۰-۳ اثر گاهنده بودن رضایت خاطر نهایی
۲۹۰	جمع‌بندی
۲۹۱	پرسش‌ها
۲۹۴	فصل هفتم: بررسی تجربی اثر ایمان و دین‌داری بر رفتارهای اقتصادی در جامعه اسلامی
۲۹۴	۷-۱ سنجش ایمان
۲۹۶	۷-۱-۱ سنجه پیشنهادی اندازه‌گیری ایمان دینی
۲۹۷	۷-۱-۲ پایایی پرسش‌نامه سنجش ایمان
۲۹۸	۷-۲ آزمون تجربی نظریه رفتارهای مصرفی و هزینه‌های در راه خدا
۲۹۸	۷-۲-۱ داده‌ها
۲۹۹	۷-۲-۲ یافته‌های آماری
۳۰۰	۷-۲-۳ یافته‌های برآورد آزمون تجربی
۳۰۱	۷-۲-۴ جمع‌بندی پژوهش
۳۰۲	۷-۳ آزمون تجربی نظریه رفتار سرمایه‌گذاری در چارچوب آموزه‌های دینی: آزمون ...
۳۰۴	۷-۳-۱ الگوی تحلیلی
۳۰۴	۷-۳-۲ داده‌ها
۳۰۵	۷-۳-۳ یافته‌های برآورد مدل‌ها
۳۰۹	۷-۳-۴ جمع‌بندی پژوهش
۳۱۲	۷-۴ آزمون تجربی نظریه رفتار به کارگیری زمان برای سردا، مایه‌های دینی و در راه خدا
۳۱۳	۷-۴-۱ روش‌ها و داده‌ها
۳۱۴	۷-۴-۲ یافته‌های برآورد مدل‌ها
۳۱۸	۷-۴-۳ جمع‌بندی پژوهش
۳۱۹	۷-۵ برآورد اثر بازار مالی و سرمایه دینی بر انفاق در ایران
۳۲۰	۷-۵-۱ اشاره نظری
۳۲۵	۷-۵-۲ برآورد الگو
۳۲۷	۷-۵-۳ تفسیر یافته‌ها
۳۲۸	۷-۵-۴ جمع‌بندی پژوهش
۳۳۰	جمع‌بندی
۳۳۰	پرسش‌ها

صفحه	عنوان
۳۳۳	پیوست‌ها
۳۳۳	پیوست ۱: آموزه‌های اسلامی اثرگذار بر رفتار اقتصادی مسلمان
۳۶۰	پیوست ۲: پرسش‌نامه سنجش ایمان
۳۷۰	منابع
۳۸۷	نمایه

www.ketab.ir

پیشگفتار

بسیاری از رفتارهای اقتصادی آدمی از باورها و آموزه‌های دینی اثر می‌پذیرند. با اینکه این اثرپذیری بسیار روشن است، در بیشتر نظریه‌های علمی امروز نادیده گرفته شده است. این نادیده‌گیری به علت دشواری تحلیل آن یا به علت برخی پایه‌های اندیشه‌ای نظریه‌پردازان است. نظریه‌پردازان، رویکردهای گوناگونی را در نظریه‌پردازی ساخته‌اند که در این زمینه اثر بسیاری بر نظریه‌ها گذاشته است. جا دارد برای روشن شدن رویکرد این کتاب به نظریه‌پردازی در زمینه اقتصاد اسلامی، توضیحی درباره رویکردهای نظریه‌پردازی در زمینه اقتصاد دینی بدهیم تا هم رویکردهای گوناگون در این زمینه شناخته و هم رویکردهای این کتاب روشن‌تر شود.

می‌توان گفت در نظریه‌پردازی علمی در زمینه اقتصاد، دو دسته رویکرد دیده می‌شود: یک دسته، رویکردهای سکولار یا غیردینی و دسته دیگر، رویکردهای اقتصاد همراه دین. در دسته دوم نیز سه رویکرد در زمینه وارد کردن دین در نظریه‌های اقتصادی دیده می‌شود. هر یک از این رویکردها نیز دیدگاه‌های گوناگونی را در خود جای داده است؛ یادآوری می‌کنم هنگامی که سخن از نظریه‌پردازی علمی است، نوشته‌های فلسفی، کلامی، فقهی و مانند آن بیرون از موضوع می‌باشد. براین پایه، موضوع‌هایی مانند توضیح مکتب، نظم، فقه یا رفتار ایدئال و بایسته کمتر در دامنه کار جای می‌گیرد؛ هر چند اینها هم در جایگاه خود بسیار مهم است.

الف) رویکرد نظریه‌پردازی علمی سکولار در اقتصاد

پس از آدام اسمیت (که پایه علم اقتصاد امروزی را پیامد کوشش‌های علمی او

می‌دانند) بیش از یک سده بیشتر اقتصاددانان با رویکرد سکولار به اقتصاد و نظریه‌پردازی در آن پرداختند. امروزه نیز بیشتر اقتصاددانان همان راه را می‌پیمایند و بر آن پایه نظریه‌پردازی می‌کنند. این گونه نظریه‌ها، بدون نگاه به دین یا به سخن دیگر با کنار گذاشتن دین پردازش شده‌اند. پیامد این رویکرد، ارائه نظریه‌هایی در چارچوب اندیشه این جهانی بر پایه سکولاریسم است. بیشتر نظریه‌های اقتصادی که امروزه در دانشگاه‌ها آموزش داده می‌شوند، از این گونه‌اند.

می‌توان گفت پایه‌ای‌ترین ویژگی این گونه نظریه‌پردازی در اقتصاد دوگانگی در رویکرد به دین است. اندیشه سکولار برای دین جایگاه درستی نمی‌بیند و از این رو، در نظریه‌پردازی اقتصاد نیز بیشتر نظریه‌های علمی را بدون هر گونه اثری از دین تبیین، آزمایش و عرضه می‌کند. دامنه نگاه این گروه به دین گسترده است، ولی در نظریه‌پردازی رویکرد یکسانی دارند؛ به گونه‌ای که بسیاری از نظریه‌پردازانی که با این رویکرد نصربه‌پردازی کرده‌اند، خود، پیرو دین بوده‌اند و خدا و وحی و جهان پس از مرگ را پذیرفته‌اند. اما جایگاهی برای اینها در نظریه‌پردازی علمی قائل نیستند. در کنار اینها گروهی نیز در اندیشمندان در این زمینه تا جایی نگاه تند دارند که دین را در جایگاه افیون، بیهوشی‌رانی و همچون اینها می‌دانند و بر این باورند که نباید در هیچ جایی آن را پذیرفت و اگر گروهی دین را باور دارند، باید باور آنها را از دین پاک کرد (مانند مارکس و انگلس، ۱۸۴۸ و دورکیم، ۱۹۱۵).

ب) رویکرد نظریه‌پردازی اقتصاد همراه با دین

نظریه‌پردازی در اقتصاد همراه با دین به نظریه‌پردازی‌هایی گفته می‌شود که نظریه‌پردازان آن کوشیده‌اند به گونه‌ای دین را در نظریه‌پردازی در زمینه اقتصاد بیاورند. این نظریه‌پردازی در زمینه اقتصاد دینی به شیوه‌های گوناگونی انجام شده است. به هر حال ویژگی این گونه نظریه‌پردازی، پذیرش دین در جایگاه یک واقعیت است که باید در نظریه‌پردازی نیز لحاظ شود. چگونگی پذیرش دین در جایگاه یک واقعیت نزد انسان‌ها یکسان نیست. این ناهمسانی، اندیشه دینی آنها را

ناهمسان می‌کند و در پی آن بر چگونگی نظریه‌پردازی اقتصاد اثر می‌گذارد. برای روشن‌تر شدن موضوع، رویکرد دینی را به سه دسته تقسیم می‌کنیم و اثر هریک را بر روی نظریه‌پردازی در زمینه اقتصاد و دین توضیح می‌دهیم.

۱. رویکرد اقتصادی به دین در نظریه‌پردازی اقتصاد

نگاه به رفتارهای دینی، مانند دیگر رفتارهای اقتصادی این جهانی و نگاه به نیایش مانند کالا و خدمت که عرضه‌کننده و تقاضاکنندگانی دارد - که رفتار آنها بر پایه هدف‌های این جهانی اقتصادی سامان داده می‌شود - رویکرد دیگری است که گروهی بر پایه آن در زمینه دین و اقتصاد نظریه‌پردازی کرده‌اند. بر پایه این دیدگاه نیایش همچون کالا یا خدمت می‌شود که تولیدکنندگان (عرضه‌کنندگان) آن سازمان‌های دینی (کلیسا، مسجد، دانشگاه و مانند آن) هستند که همچون بنگاه‌ها، باشگاه‌ها و کلوب‌های اقتصادی عرضه می‌شوند و تقاضاکنندگان آن اشخاص و خانوارهایی هستند که در کردارهای دینی (نیایش، پرداخت یا یاری دیگری) همکاری می‌کنند. رهبران دینی نیز در جایگاه مدیران بنگاه‌های عرضه‌کننده قرار دارند که هدفشان افزایش مشتری (پیرو) است. در این رویکرد، دین مانند یک بخش از اقتصاد دانسته می‌شود که همه رفتارهای دینی آنها در چارچوب و با هدف‌های این جهانی رخ می‌دهد و در این رفتارها، خدا و جهان پس از مرگ جایگاهی ندارند. بر این پایه، رفتارهایی مانند نماز خواندن، دست‌گیری از دیگران، راز و نیاز با خدا و همه کردارهای دینی دیگر به این علت انجام می‌شود که برای انجام‌دهنده آن، رضایت‌خاطر این جهانی دارد و در انگیزه و هدف او، خدا و زندگی پس از مرگ هیچ جایگاهی ندارد.

می‌توان اساس این نظریه‌ها را به آدام اسمیت نسبت داد. او در کتاب *داریی ملت‌ها*، رفتار روحانیون را مانند رفتار دیگران می‌داند، کردارهای دینی آنان را مانند دیگر کردارهای انسان‌ها می‌داند و سازمان‌های دینی را نیز همچون بنگاه‌های اقتصادی تحلیل می‌کند (اسمیت،^۱ [۱۷۷۶] ۱۹۶۵، ص ۶۶). همچنین او می‌نویسد:

آموزش دهندگان دینی، مانند دیگر آموزگاران، در آمدشان یا به پرداخت داوطلبانه از سوی شنوندگان یا به دیگر راه‌هایی وابسته است که قانون کشورشان اجازه می‌دهد. چنانچه از راه دوم نیاز مالی‌شان فراهم شود، بهتر از راه نخست است؛ چون توان و اثربخشی کارشان بیشتر خواهد بود. از این نگاه، روحانیون دین‌های نو به علت انتقاد از نظام حاکم - که سود روحانیان را بر پایه ایمان مردم فراهم کرده است - جایگاه بهتری دارند (اسمیت، [۱۷۷۶] ۱۹۶۵).

پس از اسمیت، این دیدگاه نزدیک به دو سده مسکوت ماند تا اینکه در دهه ۱۹۸۰ بانی نظریه پردازان اقتصاد به این گونه نظریه پردازی پرداختند. برخی از این نظریه‌ها عبارت‌اند از:

- نظریه آکِلوند^۱ و دیگران (۱۹۹۶، به نقل از: یاناکن^۲، ۱۹۹۱) در اثری به نام کلیسای کاتولیک، در قرن وسطی در جایگاه بنگاه و نظریه یاناکن (۱۹۹۲). یاناکن (۱۹۹۱) کیفیت خدمت‌رسانی را که فرقه دینی به پیروانش می‌دهد، در تقاضای کردارهای دینی از سوی پیروان گروه‌ها، فرقه‌ها و کلیساها اثرگذار می‌داند و آن را مانند دیگر کالاها و خدمات‌ها، رفتار مصرف‌کننده تلقی می‌کند.
- نظریه رفتارهای دینی بر پایه نفع دینی.
- نظریه کلیسا، مانند کلپ (باشگاه) یاناکن (۱۹۹۲).
- نظریه انحصار دینی، رقابت دینی و مانند اینها بر آثار اندرسون^۳ (۱۹۸۸)، فینک و استارک^۴ (۱۹۸۸).

۲. رویکرد علم دینی در نظریه پردازی اقتصاد

اندیشه‌ای چنین می‌پندارد که هر چیزی باید دینی باشد و آنچه را دین نیافریده و از دین گرفته نشده باشد، باید کنار گذاشت. بر پایه این اندیشه، اقتصاد و آنچه در آن است و در کنار آن علم و آنچه در آن است، باید از دین گرفته شود و چیزی بیرون

1. Akelund

2. Iannaccone

3. Anderson

4. Finke & Stark

از این دایره پذیرفتنی نیست. از این رو به تندی از اقتصاد سنتی و نیز رویکرد سکولار به اقتصاد انتقاد می‌کند و هیچ بخش آن را پذیرفتنی نمی‌داند. بر پایه این دیدگاه، همه نظریه‌هایی که در اقتصاد از دین گرفته نشده نادرست است و باید کنار گذاشته شود. برخی تا جایی رفته‌اند که می‌پندارند باید علم را تغییر داد و علم دیگری جایگزین آن کرد (مانند گلشنی، ۱۳۷۹).

کسانی که با این رویکرد در پی نظریه‌پردازی برمی‌آیند، پیش‌فرض‌های اقتصاد را رد می‌کنند و می‌کوشند پیش‌فرض‌های جایگزین برای آنها بدهند. آنان می‌کوشند نظریه‌های نو در زمینه اقتصاد و رفتارهای مسلمانان بدهند که با نظریه‌های اقتصاد سنتی ناسازگار است. در کنار هم جای نمی‌گیرد. در این زمینه می‌توان به دیدگاه‌های اندیشمندی‌ها^۱ (صدیقی، ۱۹۷۲، ۱۹۹۲)، سید عقیل^۲ (۱۹۹۲) و همچنین افراد ذیل اشاره کرد: (صدیقی و دیگران، ۱۹۹۲):

- نظریه‌های خان^۳ (صدیقی و دیگران، ۱۹۹۲) درباره رفتار مصرف‌کننده بر پایه انگیزه مصلحت و کنار گذاشتن انگیزه مطایبه و بیشینه کردن مصلحت.

- نظریه تولید در چارچوب اسلامی و نظریه بی‌جویی سود و نظریه‌های اقتصاد سنتی در تولید از سوی کسانی همچون کُف^۴ (۱۹۹۲)، عبدالمنان (صدیقی و دیگران، ۱۹۹۲) و صدیقی (۱۹۹۲).

به طور کلی می‌توان گفت بیشتر این نظریه‌ها آزمون‌نشده‌اند. با آزمون سربلند بیرون نیامده‌اند.

۳. رویکرد میانه در نظریه‌پردازی اقتصاد

می‌توان گفت بر پایه این رویکرد، دین یک واقعیت است و در جایگاه پایه نگرش‌ها و باورهای انسان‌ها بر رفتارهای آنان اثر می‌گذارد. در کنار این، علم نیز ابزار پایه‌ای شناخت روشمند است. بخش پایه‌ای دین آن چیزی است که خدا با وحی برای همه

1. Siddiqi

2. Syed Agil

3. Khan

4. Khaf

انسان‌ها و همیشه فرستاده و بخشی از شناخت‌های درست است. خداوند برای بخش دیگری از شناخت‌ها که انسان نیاز دارد، ابزاری به نام علم به او داده است تا با آن به شناخت‌ها برسد. این شناخت‌ها هم در جایگاه خود ارزشمندند و هم در کنار دین پذیرفته شده‌اند. بر پایه این رویکرد، علم و دین جایگزین هم نیستند، این دو کامل‌کننده نیازهای انسان به شناخت‌اند و هر کدام روش خود را دارد و هر دو روش هدیه خداست. بر این پایه برخی از شناخت‌ها باید بر پایه دین و برخی بر پایه علم به دست آید و هیچ یک زیر چتر دیگری نیست. شناخت‌های علمی، روش علمی و شناخت‌های وحیانی، روش وحی را می‌پذیرند، که هر کدام در چارچوب خود پذیرفتنی است.

مطابق این رویکرد، پایه‌ها و پیش‌فرض‌های علم اقتصاد که با واقعیت‌ها سازگار باشد، پذیرفتنی است، ولی آنچه با واقعیت‌های این جهانی یا پذیرفتن دین و وحی در جایگاه واقعیت ناسازگار باشد، پذیرفتنی نیست و باید جایگزین واقعی برای آن گذاشته شود. نظریه دزی، نیز بر پایه این چارچوب انجام می‌شود. در این چارچوب، پیش‌فرض‌ها و پایه‌های علم و واقعی اقتصاد سنتی، همچنین نظریه‌های پذیرفته شده با روش علمی که با بخش واقعی دین ناسازگار نیست هم پذیرفته می‌شود. بر این پایه در این چارچوب، دین بخش از واقعیت زندگی انسان‌هاست و خدا و جهان پس از مرگ و آموزه‌های پایه‌ای دین از پیش فرض‌های نظریه در کنار برخی پیش‌فرض‌های درست اقتصاد سنتی، پایه نظریه قرار می‌گیرد. بر اساس این دیدگاه، که با علم سازگارتر است، برخی از نظریه‌های اقتصاد سنتی پذیرفته شده است؛ برخی از آنها باید بازمینی شود و برای برخی از آنها نیز باید جایگزین داده شود.

گفتنی است دامنه دیدگاه‌های نظریه‌پردازانی که با این رویکرد در زمینه اقتصاد نظریه‌پردازی کرده‌اند، گسترده است. برخی باور دینی دارند و برخی باور چندانی به آن ندارند، ولی آن را به عنوان یک واقعیت می‌پذیرند. نمونه‌ای از این نظریه‌ها که در این رویکرد می‌گنجد عبارت‌اند از:

- نظریه ماکس وبر^۱ (۱۹۵۸) درباره اثر دین پروتستان بر ساخت و گسترش نظام

سرمایه‌داری و پژوهشگران علمی دیگری همچون تاوینی^۱ (۱۹۲۶)، گری‌لی^۲ (۱۹۶۳)، رودنسون و پیدمانت^۳ (۱۹۹۸) و برو^۴ و همکاران (۲۰۰۲) که راه او را پی گرفته‌اند.

- یافته‌های تجربی مک کلیری^۵ و برو و همکاران (۲۰۰۶) که نشان می‌دهد رفتن به کلیسا رشد تولید ناخالص داخلی را کاهش می‌دهد و باور به زندگی پس از مرگ تولید را به عللی که روشن نیست، افزایش می‌دهد.

- نظریه آزی و ارنبرگ^۶ (۱۹۷۵) درباره گسترش دوره زمانی مصرف و آوردن مطلوبیت با همان پیش‌فرض‌های اقتصاد سنتی برای این جهان و جهان پس از مرگ.

- دیدگ، هافمن^۷ (۲۰۱۳) در این باره که دین از دو راه بر اقتصاد اثر می‌گذارد: یکی اینکه دین داران باورهای ویژه‌ای دارند و هنجارهایی را به کار می‌گیرند و دیگر اینکه دین گونه‌ای حس گروهمی می‌سازد.

- دیدگاه کارایی اقتصادی پولی، بهره جرحی (۱۹۷۶)، به نقل از: دادگر، (۱۳۷۸). نکته مهم در این زمینه این است که اگر در نظریه‌پردازی با این رویکرد، نگاه درستی به علم یا دین نشود، ممکن است نظریات سوری‌سازی شود و گمراه‌کننده باشد، مانند: مدل تعادل عمومی (LM-IS) با همان پیش‌فرض‌ها و پایه‌های اقتصاد سرمایه‌داری، اما تنها با صفر دیدن نرخ بهره.^۸

به طور کلی می‌توان گفت رویکرد ما در این کتاب، رویکرد میانه (رویکرد سوم) است. این نوشته بخشی از یافته‌های پژوهشی و نظریه‌پردازی‌هایی است که در آنها کوشش شده است به گونه‌ای نظام‌مند اثر ایمان و باورهای دینی بر رفتارهای اقتصادی تبیین شود. این نوشتار، تحلیل رفتارهای اقتصادی در چارچوب دین است و با واقعیت گرفتن دین، در زمینه رفتارهای تولید، مصرف و کار با اثرپذیری از ایمان

1. Tawney

2. Greeley

3. Rodenson & Piedmont

4. Barro

5. McCleary

6. Azzi & Ehrenberg

7. Hoffmann

و آموزه‌های دینی به رشته تحریر درآمده است. این سه بخش از دانش اقتصاد بیشتر در شاخه اقتصاد خرد می‌گنجد.

هرچند در زمینه اقتصاد خرد، همچنین اقتصاد خرد با دیدگاه یا رویکرد اسلامی و مانند آن، کتاب‌های بسیاری در دسترس است، ولی این نوشتار در نوع خود بی‌همتا است. در این کتاب ما چند هدف ویژه را دنبال می‌کنیم: دامنه تصمیم‌گیری را با تصمیم برای کردار در راه خدا به زندگی پس از مرگ گسترش می‌دهیم. همچنین اثر عامل پایه‌ای ایمان بر هزینه‌ها و کردارهای در راه خدا را نیز در جایگاه یک عامل تحلیل می‌کنیم و چارچوب هماهنگی برای رفتارهای در راه خدای انسان‌ها را می‌سازیم که همه رفتارهای اقتصادی مصرف، تولید، کار و مانند اینها در این چارچوب با هم هماهنگ، سازگار و یک‌پارچه تحلیل پذیرند.

در این کتاب از آن نیستیم که بگوییم کدام انسان و رفتار او خوب یا بد است. بلکه فقط در پی آن هستیم که بگوییم انسان‌ها (بیشتر انسان‌ها) چگونه هستند و چگونه ایمان و دین‌داری در رفتارهای اقتصادی آنان اثر می‌گذارد. هرچند ترویج دین بسیار باارزش است، ولی کتاب حاضر برای این منظور نوشته نشده است، بلکه تحلیلی علمی از رفتارهای اقتصادی در چارچوب دینی به دست می‌دهد.

این نوشتار فقط یک تألیف نیست بلکه یافته‌های علمی نویسنده است که بیشتر آن با روش‌های علمی نظریه‌پردازی و آزمون بجای به دست آمده است. در ضمن از بیشتر نوشته‌هایی که در این زمینه به چاپ رسیده و در دسترس بوده است، استفاده کرده‌ام و وام‌دار همه کسانی هستم که آنها را نوشته‌اند. غرض بر این، بارها بخش‌هایی از این مطالب را در مجله‌های علمی به چاپ رسانده یا در همایش‌های علمی درباره آنها سخنرانی کرده‌ام و بارها آنها را تدریس کرده‌ام. بدین ترتیب پرسش‌ها و دیدگاه‌های ارزیابان، شنوندگان و دانشجویانم مرا بر آن داشته است که درباره آنها بیشتر بیندیشم و با بازبینی بیشتر بر استواری نظری و بهبود بررسی تجربی آنها بیفزایم. در نهایت برخی از استادان بزرگوار و همکاران گرامی، به‌ویژه آقایان دکتر دادگر و دکتر عاقلی، نوشته‌هایم را خوانده و دیدگاه‌های خود را برای بهبود آن ارائه کرده‌اند، که از همه آنان بسیار سپاسگزارم، چرا که این نوشتار بدون

کوشش ایشان ارزش چندانی نمی‌یافت.

این نوشتار که گزارش یافته‌های این کوشش‌هاست یک بسته پایه‌ای در زمینه رفتارهای اقتصادی در چارچوب زندگی همه انسان‌هاست که بر روی بخش سوم اقتصاد خرد یعنی رفتارهای با انگیزه خداپسندانه یا رفتارهای اقتصادی فردی برای فراهم کردن زندگی بهتر در جهان پس از مرگ قرار می‌گیرد.

این کتاب در هفت فصل نوشته شده است: فصل نخست آن، گفتاری در زمینه علم و دین و بر مبنای داستانی‌هایی است که دانشجویان باید پیش از خواندن و آموزش این کتاب اصلاً در این باره به دست آورند. در فصل دوم، سه پیش‌فرض پایه‌ای دینی، یعنی رضایت‌خواهی، عدالت و ایمان تبیین می‌شود. فصل سوم، تحلیل اثر ایمان بر رفتارهای مصرف‌کننده و هزینه‌ای در راه خداست. در فصل چهارم اثر آموزه‌های دینی بر رفتار مصرف‌کننده تحلیل می‌شود. فصل پنجم، تبیین اثر ایمان و آموزه‌های دینی بر رفتار تولیدکننده است. در فصل ششم به تحلیل اثر ایمان و آموزه‌های دینی بر به کارگیری زمان برای کار و کردارهای در راه خدا پرداخته شده است و فصل هفتم بررسی تجربی اثر ایمان و دین‌داری بر رفتارهای اقتصادی در ایران است. افزون بر اینها، دو پیوست در پایان کتاب آمده که پیوست ۱، کتابی از برخی آموزه‌های دینی اثرگذار بر رفتارهای اقتصادی مسلمانان است. شایان ذکر است در این زمینه، نکته‌هایی در فصل پنجم آمده، ولی برای آشنایی بیشتر با این آموزه‌ها کوشش شده است در این پیوست، اندکی بیشتر توضیح داده شود تا این آموزه‌ها برای خوانندگان روشن‌تر گردد. در پیوست ۲ نیز پرسش‌نامه سنج‌اندازه‌گیری ایمان که در برخی‌های تجربی به کار رفته ارائه شده است.

در پایان، آرزو مندیم این تلاش در درگاه یزدان دادار پذیرفته شود و گامی در راستای گسترش علم و اندیشه‌های علمی باشد و همچنین راهی برای شناخت بهتر رفتار انسان‌ها و سیاست‌گذاری‌های اندیشمندانه در جامعه انسانی و اسلامی بگشاید.

مرتضی عزتی

بهار ۱۳۹۳